

УДК 342.3

О.Є. МАНЬКО, Інститут законодавства
Верховної Ради України

ПОНЯТТЯ ФОРМ ДЕРЖАВНОГО ПРАВЛІННЯ В КОНСТИТУЦІЙНОМУ ПРАВІ

Ключові слова: форма держави, форма державного правління, монархія, республіка

Форма державного правління як наукова проблема, що дає уявлення про один із найважливіших елементів форми держави, який характеризує структурно-інституціональні та функціональні сторони організації верховної влади в державі, об'єктивно віднесена до «вічних» наукових проблем [1].

Інтерес до цього питання виник ще за греко-римських часів, ще тоді видатні мислителі заклали міцний фундамент для подальшого вивчення, аналізу та дослідження держави: її змісту, сутності і, звичайно, форм. Багато вчених, які вивчали державу в більш пізні часи, і далі приділяли велику увагу формам державного правління.

Друга половина XIX – поч. XX ст. – це період найбільшого розквіту в юридичній науці вчення про державу [2]. В цей час було розроблено цілісну систему знань про державу в цілому і, зокрема, про її форми. Оскільки зазначена проблема знайшла лише фрагментарне висвітлення в сучасній юридичній літературі [3], а багато ідей, які можна знайти, вивчаючи це питання детально, можуть бути корисними для сучасної держави, метою статті є аналіз їх наукової спадщини. Зазначимо, що питанням форм державного правління тією чи іншою мірою займалися такі сучасні українські вчені як В. Шаповал, С. Бостан, С. Серьогіна, В. Протасова та інші. Новизною такого дослідження є глибоке і комплексне використання теоретико-юридичного знання. Автор вперше намагається дати повну характеристику та класифікацію форм державного правління.

Отже, форма держави – це безпосередній виразник і носій її сутності та змісту. Яка суть та зміст (функції) держави, такою, в кінцевому результаті, буде і її форма. Сутність держави виражається в тому, волю та інтереси яких верств, груп, класів вона захищає. Вивчити державу з точки зору форми – це, в першу чергу, вивчити її будову, її основні складові частини, внутрішню структуру, основні методи встановлення та здійснення державної влади.

Кожна держава, як і будь-яке інше суспільне утворення, має бути певним чином організована, побудована, сформована, а здійснення нею влади має відбуватися певними способами, методами.

Серйозно впливає на форму держави культурний рівень народу, його історичні традиції, характер релігійних міркувань, національні особливості, природні умови проживання й інші фактори. Окрім того, варто відмітити, що специфіку й особливості форми держави визначає також характер взаємин держави та його органів із недержавними організаціями (партіями, профспілками, суспільними рухами, церквою й іншими організаціями).

З одного боку, в межах держави можуть зустрічатись різні форми організації та діяльності державної влади, а з другого – різні держави можуть приймати однакою форму. Ця різноманітність конкретної форми держави будь-якого історичного періоду визначається, перш за все, рівнем розвитку суспільства, задачами та цілями, яке воно ставить перед собою. Іншими словами, категорія форми держави безпосередньо залежить від її змісту і визначається ним [4, с.187].

Отже, форма держави, як і її сутність та зміст, ніколи не можуть залишатися статичними, вони будуть завжди змінюватися та розвиватися під впливом багаття економічних, соціально-політичних, ідеологічних та інших факторів. Постійно змінюється й уявлення про них. Підтвердженням того є різні думки та судження з питання про форми держави, що були виказані за всю історію її розвитку.

Значна увага дослідження форми держави приділяється в сучасній вітчизняній та зарубіжній літературі. Але й там також немає єдності думок та уявлень про поняття, різновиди і зміст форми держави. Наприклад, для вітчизняного державотворення та правознавства 60-70 років традиційним було уявлення про форму держави як про інститут, який складається з форми правління та форми державного устрою. Пізніше, впритул до сьогодення, як у вітчизняній, так і зарубіжній літературі, затвердилась домінуюча думка, що форма держави складається з форми правління, форми державного устрою, державного та політичних режимів.

Історично конституції, як особливі акти, виникнули як засіб обмеження абсолютних монархів. Але згодом революційні диктатори навчилися використовувати конституції не як засіб обмеження, а скоріш – розширення своєї влади, яка фактично не знала меж (бонапартистські конституції у Франції) [5, с.160].

Отже, зрозуміло, що в конституційному праві зарубіжних країн традиційно використовується декілька визначень, які характеризують форму держави з різних сторін. Але сам термін «форма держави» має доктринальне походження, тому що пов'язаний із вченнями про державу, та довгий час в конституціях не використовувався. Нові тенденції конституційного розвитку є свідком того, що форма держави, як цілісне явище, стає предметом регулювання основних законів. У конституціях Турції (1982 р.), Сальвадора (1983 р.), Ефіопії (1987 р.) є розділи з назвою «Форма держави».

Таким чином, форма держави стає комплексним інститутом конституційного права, який представляє внутрішньо узгоджену систему норм, та який регулює в їх єдності структуру та взаємовідносини основних органів держави (голови держави, парламенту, уряду), територіально-політичний устрій, головні види діяльності державного апарату та форми його зворотного зв'язку з населенням. Елементи, які складають в теорії державознавства форму держави (форма правління,

державний устрій тощо), в конституційному праві є підінститутами комплексного інституту «форма держави».

Згідно з метою цієї роботи, ми більш детально розглянемо та проаналізуємо таку складову форму держави, як форма державного правління.

Спочатку важливо зауважити, що характер форми правління залежить від типу суспільства.

Форма правління обумовлюється також конкретним розташуванням соціально-політичних сил і результатами боротьби між ними; історичними особливостями окремих країн; особливостями культури народу; впливом у країні державних процесів, у тому числі воєнних.

Існує багато думок і визначень, щодо цього терміну. Термін «форма правління» є складовою частиною багатьох основних законів країн світу. В деяких конституціях цього терміну немає, але головний принцип правління є завжди закріпленим.

Певний прорив в уніфікації терміна «форма правління» здійснила Швеція, де вперше його було вжито на офіційному рівні: у 1772 р. прийнято акт, який визначав організацію державного механізму на рівні його найвищих ланок і мав відповідну назву. Завдяки досвіді Швеції, термін «форма державного правління» («форма правління») з відповідним змістовим наповненням, у ХІХ ст. став надбанням конституційної практики й інших країн. Про форму правління, як характеристику владної системи держави, йшлося в Конституціях Норвегії 1814 р., Португалії 1826 р., Саксонії 1831 р., Франції 1848 р. та деяких інших держав [1].

Форма державного правління – «це не просто теоретична абстрактна категорія науки, а той ключ, за допомогою якого ми можемо розібратися в значенні тієї чи іншої системи органів державної влади, встановленої конституцією відповідної держави» [6, с.340].

Отже, форма державного правління – це певний спосіб організації верховної влади в державі, який характеризується структурою,

порядком формування, компетенцією вищих органів державної влади, встановленим порядком взаємовідносин між ними, ступенем участі населення в їх формуванні [7, с.82].

Форма правління, за М.В. Баглаєм, є порядок формування та взаємовідносин голови держави, парламенту та уряду. Такий порядок створює стійку систему, якщо знайдено баланс повноважень законодавчої та виконавчої влади та створені чіткі межі компетенції голови держави. Голова держави, парламент та уряд існують при усіх формах правління, але їх положення, взаємовідносини та роль при кожній формі різні [8, с.488].

У великому енциклопедичному юридичному словнику надане таке визначення форми державного правління – елемент форми держави, що характеризує структурну організацію влади, стійкий порядок формування вищих органів державної влади та їх компетенцію, взаємодію між ними [9, с.947].

Має право на життя й таке визначення, як форма правління - це спосіб організації влади, згідно з яким суспільство поділяється на тих, хто керує, і тих, ким керують, на панівні верстви та підвладні. Власне «форма» у цьому разі стосується визначення того, як і яким чином здійснюється правління. Залежно від цього форми державного правління поділяють на авторитарні, тоталітарні та демократичні. Різноманітність особливостей, які характеризують окремі держави та поглядів, з яких вони можуть бути розглянуті, дає можливість визначати найрізноманітніші класифікації.

Важливо те, що форма правління не виникає в державі сама собою, вона складається в кожній державі історично, в залежності від рівня політичного розвитку суспільства, партійної системи, соціальної структури населення. Форма правління не визначає демократизм або авторитаризм влади, вона важлива для виявлення конкретної моделі взаємовідносин між носіями державної влади, кожна з яких спирається на концепцію демократії і створює гарантії проти зосередження влади в одних руках.

Усі форми правління пройшли своєрідну історичну перевірку в конкретних умовах, в результаті чого тепер відомо, яка з цих форм і в яких умовах сприяє стабілізації політичної системи [8, с.489].

Але все це дуже умовно, тому що у кожній державі є свій шлях і темп розвитку, своє бачення стабільності та розквіту. Є й така практика, коли конституцію пишуть (змінюють), у тому числі і форми правління під одну або (кілька) осіб, і не враховують історичний шлях, готовність суспільства, економіки, культури до тієї або іншої форми правління.

Отже, форма правління завжди була і залишається стрижневим елементом конституційного устрою і питанням фундаментального історичного вибору для кожної нації, тому що вибір форми правління багато в чому визначає русло всього подальшого політичного розвитку, а часто, й долю демократії на цілу історичну епоху [10, с.160].

Не втратили своєї актуальності й дотепер «класифікаційні» здобутки античних мислителів. Сучасна політико-правова практика свідчить, що відмова від античної численної класифікації форм правління та безперечно-го утвердження в державознавстві поділу форми правління на монархію та республіку виявилися не в повній мірі вдалими. В сучасних умовах постає гостра необхідність у «творчому поверненні» до античних класифікаційних схем [11, с.49].

Отже, спробуємо детально розглянути класифікацію форм державного правління ще в античну добу. Так, Платон на основі узагальнення форм державного правління дійшов висновку, що існує кілька типів правління, а саме: а) монархія – одноособове правління доброї людини, а її спотворена форма – тиранія; б) аристократія – правління кількох добрих людей, її спотворена форма – олігархія; в) демократія – правління багатьох чи усього народу. Цікавим є те, що Платон не подає спотвореної форми демократичного типу, оскільки вважає її найгіршою серед інших.

Глибоке проникнення в сутність політич-

ної влади, класифікація й характеристика різних її державних форм – як досконалих і кращих, так і негативних – це не прості углядні конструкції «ідеаліста» Платона. В основі цих теоретично вивіренних положень лежить ретельний аналіз політичних форм численних полісів Великої Еллади та сусідніх держав [11, с.88].

Його наступник, Аристотель, запропонував свій варіант форм державного правління залежно від кількості тих, хто при владі. Він вважав, що державне правління уособлюється верховною владою в державі, яка перебуває в руках або одного, або кількох, або ж більшості. Грунтуючись на цих засадах, він визначав правління одного – монархією, кількох – аристократією, більшості – поліцією.

Ще в давнину намагалися к трьом державним формам Аристотеля приєднати четверту, яку називали змішаною. Цицерон, який бачив у римській державі зразок цієї четвертої форми, наголошує її кращою з усіх чотирьох [12, с.235].

Полібій, один з останніх великих давньогрецьких мислителів, запропонував учення про кругообіг політичних форм. Будь-яка держава проходить три стадії: зростання, розквіт та занепад. Ці переходи й супроводжуються зміною державних форм. Розвиток держави починається з монархії, як найпростішої форми. Монархія – управління, засноване на праві, змінюється тиранією – управлінням, заснованим на силі. Тиранія переходить в аристократію, котра, як вважав Полібій, обумовлює період розквіту держави. Псування моральності аристократії призводить до олігархії. За олігархією настає демократія, яка зазнає занепаду та вироджується в охлократію [13]. На основі аналізу зміни державних форм Полібій доходить висновку, що кожній окремій простій формі притаманна нестабільність і змінюваність. За Полібієм, найдосконалішою формою державного правління є змішана, яка складається з елементів монархії, аристократії та демократії, які стримують та протидіють одна одній і, тим самим, забезпечують стабільність усієї

системи державної влади. Ідеальним прикладом змішаної форми правління він вважав політичний устрій Риму, де й були представлені всі три форми: монархія (консулат), аристократія (сенат), демократія (народні збори). Правильне поєднання цих форм, на думку Полібія, й надавало могутності римській державі. А еволюція форм держав стається не з волі людини, як ми спостерігаємо в сучасному світі, зокрема і в Україні, а за велінням долі.

Не втратили своєї актуальності й погляди Цицерона, який найкращою вважав царську владу, яку переважить та, що буде утворена шляхом рівномірного поєднання трьох найкращих видів державного ладу; позаяк бажано, щоб у державі було щось видатне й царствене, щоб одна частина влади була виділена й вручена авторитетові перших людей, а деякі справи віддані на розсуд та волю народу [14, с.148].

Заслужують на увагу й наукові погляди Б.Спінози, розроблена яким концепція форм організації влади може показатися однаковою з класифікацією вже відомих нам мислителів (монархія, аристократія, демократія), проте водночас вже містить поділ монархії на абсолютну та обмежену.

Дж. Локк, відомий як автор фундаментальної праці «Два трактати про правління», теж не відзначається якимось нововведенням, що стосується питань, пов'язаних із державними формами правління. Єдине, що можна відмітити, це те, що в його класифікації простежується поєднання античних та власних елементів (спадкова і виборна монархія). Проте новацією стала його концепція «поділу виконавчої та законодавчої влади», що стала підґрунтям для подальшої розробки його наступниками теорії розподілу влад. Потім Монтеस्क'є найбільш повно розробив цю концепцію, додавши до виконавчої та законодавчої, ще й судову владу. Ця тріада влад і стала класичною формулою конституціоналізму.

Що стосується форм державного правління, то Монтеस्क'є теж не відрізняється оригінальністю, він – наступник традицій Аристо-

теля в політології, і також виокремлював три форми правління – республіку, монархію і деспотію. Але відмінність між підходами Аристотеля та Монтеск'є полягає у тому, що для першого з них аристократія та демократія – це дві протилежні форми правління, тоді як для другого – це різновиди тієї самої форми – республіканської. Можна підкреслити, що Монтеск'є не абсолютизував виокремлені ним форми правління, а розглядав їх у конкретно-історичному та цивілізаційному контексті. Так, якщо республіканська форма правління, на його погляд, була характерною для античних держав-полісів, то монархія – для сучасної йому Європи, а деспотія – для азійських імперій. Монтеск'є ставить поряд із монархією деспотію як особливу форму держави, у той час, як у дійсності вона представляє лише один із способів здійснення монархічного правління. Вона є підвидом монархії, що означає або осудження підданими способу здійснення панування (тиранія), або там, де народ визнає її нормальною формою правління [15, с.634]. Крім того, він встановив залежність між формами державного правління та розмірами території країн. Так, республіка характеризується незначними за розмірами площами, монархія – середніми, деспотія – значними розмірами імперій.

К. Левенштейн виводить класифікацію як в широкому розумінні (теократія, абсолютизм, конституціоналізм, колективізм і фашизм), так і вузькому (демократичний конституціоналізм та абсолютизм). Для політичної системи демократичного конституціоналізму відповідатимуть такі форми правління: (а) безпосередня демократія; (б) конвент (конституції французької революції); (в) парламентська форма правління, яка, у свою чергу, поділяється на 2 підгрупи - з пріоритетом представницького органу або уряду (кабінетна форма правління); (г) президентська форма правління; (д) директорія (Швейцарія) [16, с.11].

А от Ж.-Ж. Руссо, автор учення про народний суверенітет, вважає, що при народо-

владді можлива тільки одна форма правління – республіка, тоді як форма організації уряду може бути різною – монархією, аристократією або демократією, залежно від кількості осіб, що беруть участь в управлінні [17, с.204]. Ж. Бюдро виокремлює три демократичні форми державного правління – парламентську, конвент і президентську [18, с.146].

Своєрідну типологію здійснив М. Вебер, який запропонував також три форми організації влади, виходячи з принципу легітимності. Це: традиційна форма правління, «харизматична» та правова. В сучасній політичній науці набули популярності кілька типологічних систем форми державного правління, серед яких найпоширенішою є класифікація, запропонована Г. Алмондом, С. Айзенштадтом, Д. Петером.

Так, Алмонд розглядає форми правління за цивілізаційно-географічним принципом, виокремлюючи типи англо-американський, континентально-європейський, за винятком Скандинавії та країн Бенілюксу, для яких притаманні ознаки обох попередніх типів, доіндустріальний чи напівіндустріальний тип, поширений за межами євро-американського регіону, і тоталітарний. Класифікація С. Айзенштадта охоплює: примітивні (первіснообщинні) системи, патримоніальні імперії, кочові або завойовницькі імперії, міста-держави, феодалні системи, централізовані бюрократичні імперії та сучасні системи, які, у свою чергу, поділяються на демократичні, автократичні, тоталітарні та слабо-розвинені. Д. Петер запропонував поділ форм правління на чотири різновиди: диктаторську, олігархічну, консервативно-представницьку та пряму представницьку форми.

Серед російських дослідників свої підходи запропонував К. Гаджиєв, І. Гомеров, Р. Мухаєв, Е. Григоніс та інші.

Отже, російський політолог К. Гаджиєв, ґрунтуючись на принципах системного підходу та структурно-функціонального аналізу, виокремлює дві основні форми правління – ліберально-демократичну та диктаторську, кожна з яких поділяється на кілька різновидів

правління залежно від національно-історичних традицій. Відтак, ліберально-демократична форма правління поділяється на парламентську республіку, конституційну монархію, президентську республіку, змішану парламентсько-президентську республіку. Що стосується форми правління диктаторського типу, то вона передбачає авторитарне чи тоталітарне правління, які у свою чергу розподіляються на кілька різновидів, а саме: авторитарна форма може існувати у таких варіаціях – традиційна монархія, військово-політичний режим, громадянська підтримка (бонапартизм) і як модернізаційний проект. Тоталітаризм має три різновиди: більшовицький, фашистський та нацистський [19, с.740].

І. Гомеров визначає 7 форм державного правління: парламентарна, президентська, напівпрезидентська, суперпрезидентська, військово-поліцейська, псевдопарламентарна та монархічна [20, с.738]. Р. Мухаєв поділяє форми державного правління на «чисті», класичні (монархія, республіка) й нетипові (змішані - дуалістична монархія, президентсько-парламентська республіка; гібридні - монархічна республіка, республіканська монархія) [21, с.153]. Е. Григоніс вважає, що всі форми правління можна поділити на єдиновладні й засновані на поділі влади, причому як тими, так і іншими можуть бути і монархія, і республіка [22, с.62].

Як можна побачити, існує велика кількість видів поділу форм державного правління, але враховуючи думки багатьох дослідників, аналізуючи критерії визначень, ми зупинимось на класичному варіанті. У цьому варіанті 2 форми – монархія та республіка. Але як би не називали форми правління, важливим є те, що форма правління тієї чи іншої держави є продуктом історії. Вона мала поступовий розвиток, еволюціонує в залежності від соціально-політичних обставин. Тому говорити про переваги тієї чи іншої форми не зовсім коректно. Також важливо вірно визначити, в якому напрямку хоче рухатися держава і головне, чи готова вона до цього.

ЛІТЕРАТУРА

1. Шаповал В. Форма держави в конституційному праві / В. Шаповал // Вісник Конституційного суду України. – 2003. - № 2. – С. 47-58
2. Бостан С. К. Форма державного правління в юридичній науці другої половини XIX – початку XX століть: деякі теоретико-методологічні аспекти / С. К. Бостан // Держава і право. – 2004. – № 23. – С. 78-84
3. Марченко М. Н. Методологические проблемы изучения форм государства / М. Н. Марченко // Проблемы теории государства и права. – 1999. – № 2. - С. 162-191.
4. Спиридонов Л. И. Теория государства и права : учебник / Л. И. Спиридонов. – М. : Проспект, 1999. – 304 с.
5. Конституція і народний суверенітет в Україні: проблеми теорії і практики реалізації : збірка наук. праць / за заг. ред. Кампа В. М., Савчина М. В. – К., 2008. – 269 с.
6. Конституционное (государственное) право зарубежных стран : учебник : В 4-х т. / отв. ред. Б. А. Страшун. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Изд-во БЕК, 1996– . – 1996. – Т. 1–2. – 778 с.
7. Кравченко В. В. Конституційне право України : навчальний посібник / В. В. Кравченко. – Вид. 4-те, виправл. та доповн. – К. : Атіка, 2006. – 568 с.
8. Баглай М. В. Малая энциклопедия конституционного права / М. В. Баглай, В. А. Туманов. – М. : Изд-во БЕК, 1998. – 519 с.
9. Великий енциклопедичний юридичний словник / за ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка. – К. : ТОВ «Видавництво «Юридична думка»», 2007. – 992 с.
10. Конституційне (державне) право зарубіжних країн : навч. посіб. / В. М. Бесчастний, О. В. Філонов, В. М. Суботін, С. М. Пашков ; за ред. В. М. Бесчастного. – К. : Знання, 2007. – 467 с.
11. Бостан С. К. Форма правління сучасної держави: проблеми історії, теорії, практики : монографія / С. К. Бостан. – Запоріжжя : Юрид. ін-т, 2005. – 540 с.

12. Блюнчли. Общее государственное право. - М., 1866. – С. 233-453.
13. Полибий. Всеобщая история: В 40 книгах / А. Я. Тыжов (отв. ред.). – СПб. : Наука, 1994. – 496 с.
14. Аристотель. Политика. Афинская политика. – М. : Мысль, 1997. – 458 с.
15. Еллинек Г. Общее учение о государстве / Г. Еллинек. – СПб. : Изд-во «Юридический центр Пресс», 2004. – 752 с.
16. Loewenstein K. Political Power and the Governmental Process / Loewenstein K. – Chicago : University of Chicago Press, 1965. – 464 p.
17. Руссо Жан-Жак. Об общественном договоре. Трактаты: Пер. с фр. – М. : КАНОН-пресс-Ц, 1998. – 416 с.
18. Burdeau G. Droit constitutionnel et institutions politiques: conforme au programme des facultes de droit et ecoles d'enseignement superieur / Burdeau G. – Paris : Librairie generale de droit et de jurisprudence, 1972. – 640 p.
19. Політологічний словник : навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.] / за ред. М. Ф. Головатого та О. В. Антонюка. – К. : МАУП, 2005. – 792 с.
20. Гомеров И. Н. Государство и государственная власть: предпосылки, особенности, структура / И. Н. Гомеров. – М. : ООО «Изд-во ЮКЭА», 2002. – 830 с.
21. Мухаев Р. Т. Теория государства и права : учебник [для вузов] / Р. Т. Мухаев. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2005. – 544 с.
22. Григонис Э. П. Теория государства и права : курс лекций / Э. П. Григонис. – СПб. : Питер, 2002. – 318 с.

Манько О. Є. Поняття форм державного правління в конституційному праві / О. Є. Манько // Форум права. – 2009. – № 3. – С. 424–430 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2009-3/09moevkr.pdf>

Розкриваються основні поняття форми держави та її складової частини - форми державного правління. Аналізуються погляди різних вчених щодо форм державного правління та еволюція їх класифікації, визначаються деякі історичні передумови становлення цього інституту.

Манько О.Е. Понятие форм государственного правления в конституционном праве

Раскрываются основные понятия формы государства и ее составной части – формы государственного правления. Анализируются взгляды различных ученых о формах государственного правления и эволюции их классификации, определяются некоторые исторические предпосылки становления этого института.

Manko O.E. The Concept of the Government's Form in Constitutional Law

The fundamental concepts of the government's form and its constituent part are based. Sights of different scientists about form of the government and evolution of classification are analyzed; some historical preconditions of becoming of this institute are defined.